

EEN ZOEKTOCHT NAAR HET SUBLIEME IN DE STAD

Hoe kunnen we in de gecultiveerde
omgeving van het Antropoceen door
middel van het sublieme onze nietig-
heid in relatie tot natuur hervinden?

Fleur Kotten

VT4A

100632200

fleurkotten@gmail.com

www.fleurkotten.com

Onderzoeksbegeleider: Carmen van Bruggen

19/04/2022

Breitner academie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.
Voltijdopleiding Docent Beeldende Kunst en Vormgeving

Een zoektocht naar het sublieme in de stad:
Hoe kunnen we in de gecultiveerde omgeving van het Antropoceen door middel van het sublieme onze nietigheid in relatie tot natuur hervinden?

Inhoudsopgaven

Inleidend	5
Hoofdstuk 1: De sublieme huivering in de Zwitserse Alpen en filosofie.	16
Hoofdstuk 2: Het Antropoceen en de start van mijn zoektocht naar het sublieme in gecultiveerde omgeving.	32
Hoofdstuk 3: Kunst en het sublieme	44
Concluderend	60
Literatuurlijst	66

Een zoektocht naar het sublieme in de stad:

Hoe kunnen we in de gecultiveerde omgeving van het Antropoceen door middel van het sublieme onze nietigheid in relatie tot natuur hervinden?

Inleidend

Nooit eerder was het me opgevallen hoe plat ze zijn, de Nederlandse weilanden. Hoe gecultiveerd en gevormd: organische natuur verdeeld in geometrische kaders die ons goed uitkomen. Het uitzicht toont een controle over de natuurlijke wereld en doet me nadenken over de menselijke houding tegenover de natuur. Een Antropocentrische houding met schadelijke dominantie. Hier, net terug van wandelen in de Zwitserse Alpen, verbaast het me niet dat ik mijn nietigheid tegenover natuur en het sublieme uit het oog ben verloren.

Introductie het sublieme en Antropoceen

De negentiende eeuw wordt over het algemeen herinnerd als de eeuw van de industriële revolutie, en daarmee de controle van de mens over de natuurlijke wereld. Tegelijkertijd, bereikt de kunstfilosofische term het sublieme haar hoogtepunt. Kort samengevat, draaide het sublieme om het ervaren en weergeven van grootste, krachtige natuur. Voorbeelden hiervan zijn duizelingwekkende hoogtes, krachtige vulkaanuitbarstingen of een woeste zee. In een tijd waarin de mens al meer controle kreeg over deze wildernis was de sublieme ervaring de reminder voor de mens dat, ondanks de nieuwe krachtig machines, de natuur altijd het grootst was en de mens kon overwinnen (Harris & Zucker, 2012). Wat echter ook volgens veel wetenschappers rond de industriële revolutie aanbreekt, is het tijdperk van het Antropoceen - ook wel bekend als het "tijdperk van de mens". De wetenschappelijke hypothese stelt dat in de afgelopen twee eeuwen tijd de mens zoveel ecologische impact op de aarde heeft gehad, dat deze impact rivaliseert met de grote kracht van natuur (Jacobs, 2018, p.25)

De relevantie van het nieuwe inzicht in het sublieme

Dit doet me afvragen of het tegenwoordig dan nog wel mogelijk is om een sublieme ervaring te hebben in het Antropoceen. We zijn als mens alleen maar dominanter geworden tegenover de natuur, we zijn niet meer nietig aan haar kracht. Daarnaast is vooral in Nederland weinig grootse natuur te vinden en woont meer dan 50% van de wereldpopulatie in een stad (Deutsche Umwelthilfe, 2014, p.3; Odijk, 2015, p3). Nu, meer dan ooit tevoren, lijken wij totaal het zicht te hebben verloren op de sublieme wildernis die de mens in de industriële tijd nog kon

helpen om zich nietig te voelen. Dr Emily Brady (2018, p.2), hoogleraar milieu en filosofie, stelt dat de kernwaarde van het sublieme ondanks klimaatverandering nog stand houdt in het Antropoceen. Filosoof en schrijver Eva Meijer onderstreept deze relevantie in het boek *Erfstukken* met haar gedicht *Lieve Zwamvlok* uit 2021:

Ik schrijf wel eens dat het de taak is van deze tijd: onszelf als mensen leren begrijpen als onderdeel van een geheel, in plaats van als uitzondering. Dat is nodig om de problemen van nu het hoofd te bieden – technologische vooruitgang kan de klimaatcrisis, het verlies van diersoorten en planten, de pandemieën niet keren. Daarvoor hebben we een andere houding nodig. En de wijsheid van andere wezens. Van de dieren natuurlijk, en de bomen, de rotsblokken, de zee.

Meijer omschrijft hier een andere houding voor het bestrijden van de klimaatcrisis, een houding die zou kunnen voortvloeien uit een sublieme ervaring. Data en tabellen over klimaatverandering zijn abstract en ongrijpbaar, ze komen niet bij ons binnen en kunnen deze houding niet bevorderen (Jacobs, 2018). Het onderwerp klimaatverandering dient op een andere manier bespreekbaar te worden gemaakt. Binnen de kunst zie je dat het onderwerp tegenwoordig groeit, ook is de discours rondom het sublieme in de afgelopen twintig jaar in relevantie gestegen, door associaties met het klimaat (Roncken, 2018; Trijsburg & Hulshof, 2021). Volgens Jan van Boeckel, lector *art and sustainability*, is onze eerste insteek bij het bespreken van klimaatverandering om praktisch aan de slag te gaan: daden verrichten.

Daarin verliezen we echter zicht op de complexiteit en ontstaansgeschiedenis van het probleem. Er moet dus ruimte gemaakt worden om diepgaander inzicht te krijgen in klimaatverandering. Van Boeckel stelt dat kunst, en overigens ook kunsteducatie, daar relevant voor kunnen zijn aangezien kunst ons handvatten biedt waarmee we complexe situaties als de klimaatcrisis onder ogen kunnen komen (Trijsburg & Hulshof, 2021). Waar we voor het bestrijden van klimaatverandering een andere houding nodig hebben, is de kunst een prachtige leerschool en gids waarmee we onze blik en mindset kunnen aanscherpen (Twaalfhoven, 2020, p.12). Daarnaast stijgt kunsteducatie in waarde wanneer zij aansluit op maatschappelijke kwesties en de hedendaagse kunstpraktijk (Heijnen, 2016).

Mijn zoektocht

Voordat ik echter pleit voor de toegevoegde waarde van het sublieme met betrekking tot klimaatverandering in de kunsteducatie is het van belang dat ik onderzoek of het überhaupt mogelijk is om tegen zo'n ervaring aan te lopen in een gecultiveerde omgeving. Een overgroot deel van mensen zal namelijk, aan de hand van de cijfers die ik eerder benoemde, in een gecultiveerde omgeving opgroeien en daarmee opgroeien met een gecultiveerd idee van natuur (Deutsche Umwelthilfe, 2014). Een idee dat ver weg ligt bij sublieme wildernis en eerder Antropocentrisch en beheerst door de mens is. Ik vraag me dus af; hoe kan ik de sublieme wildernis naar Nederland brengen en toegankelijk maken, zodat men via het sublieme een nieuwe houding tegenover natuur ontwikkelt waarbij de zintuiglijke ervaring voorop staat. Ik wil deze vragen beantwoorden door mijn afstudeeronderzoek in te zetten als zoektocht naar het

sublieme, een zoektocht die me uiteindelijk over bergkammen, langs gecultiveerd paden en door musea zal leiden. De vraag die centraal staat in deze zoektocht luidt:

Hoe kunnen we in de gecultiveerde omgeving van het Antropoceen door middel van het sublieme onze nietigheid in relatie tot natuur hervinden?

De afbakening en het doel van mijn zoektocht

Het sublieme is tegenwoordig een gigantisch concept geworden (Brady, 2018, p.1; Roncken, 2018). De term wordt gebruikt om de meest gewone verschijnselen te beschrijven en men kan zich afvragen of het concept van het sublieme überhaupt nog wel stand houdt in de hedendaagse tijd (Brady, 2018 pp. 1-2; Llewellyn & Riding, 2013; Roncken, 2018). Er worden over zeven verschillende sublieme uitingen gesproken waaronder natuurlijk, technologisch, rampzalig, krijgshaftig, immaterieel, digitaal en milieu (Nye, 2022; Roncken, 2018). De verschillende variaties van het sublieme zijn in de afgelopen twee eeuwen zo toegenomen dat er een uitgebreide terminologie nodig is om ze te onderscheiden (Nye, 2022). Het begrip vraagt dus voor mijn onderzoek ook om afbakening. Omdat het doel van mijn onderzoek is om de betekenis van het sublieme opnieuw te beschouwen en in de context van het Antropoceen te plaatsen, is voor mij de theorievorming rondom het natuurlijke sublieme het meest relevant. Bij deze vorm gaat het om de ervaring van het sublieme door de grootsheid van natuur en daarmee nietigheid van de mens.

Door te ambiëren de kernbetekenis van het sublieme te omschrijven, hoop ik een nieuwe interesse te wekken in de sublieme ervaring van de natuur en pleit ik voor de relevantie van het concept in relatie tot de persoonlijke zintuiglijke ervaring, klimaatverandering en kunsteducatie.

In mijn onderzoek werd duidelijk dat veel van de eerste bronnen die het sublieme aanhalen het hebben over het natuurlijke sublieme. Ook wanneer het specifiek over het natuurlijke sublieme gaat zijn er nog steeds honderde filosofen en andere bronnen die de term anders definiëren. Ik kies er voor om vooral John Dennis, Joseph Addison, Edmund Burke en Immanuel Kant als bronnen te gebruiken, aangezien hun toevoegingen aan de sublieme discours het meest invloedrijk zijn geweest voor de definitie die we vandaag van het sublieme kennen (Brady, 2018; Roncken, 2018, p.16; West, 2015). Dan heb ik het wel over de definitie vanuit Westers perspectief. Ik zal nooit stellen dat de theorie en ervaringen die ik omschrijf aansluiten op globaal perspectief. Er bestaan namelijk inheemse groepen mensen die geen woord voor natuur of wildernis hebben, aangezien het iets is waar zij zelf deel van uitmaken. In het westen hebben we onszelf op afstand van de andere natuur geplaatst, dit zou ook een van de achterliggende oorzaken van Antropocentrische problemen kunnen zijn (Trijsburg & Hulshof, 2021). Vandaar dat ik in deze zoektocht die ik op papier zet, mijn eigen subjectiviteit niet wil ontkennen maar juist benadrukken.

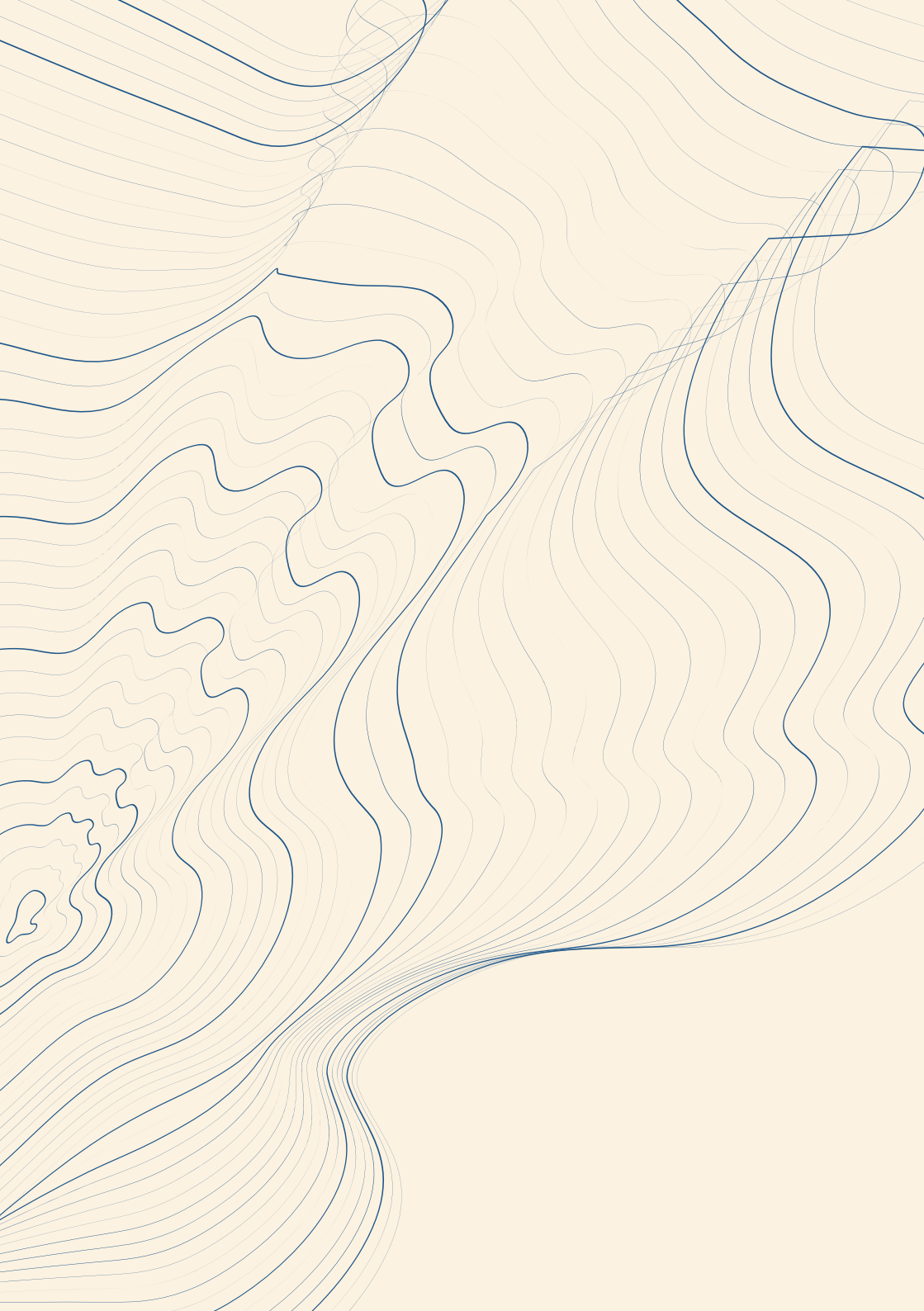
Art Based methode

Het Art Based research proces dat ik volg bestaat uit twee fases: het artistieke proces en het conceptuele werk. De fase van het artistieke werk bestaat uit handelingen verricht binnen de artistieke praktijk (Suoranta, Vadén & Hannula, 2014, pp.15-16). Voor mijn onderzoek bestaat dit uit het vastleggen van alles wat ik op mijn zoektocht naar het sublieme tegen kom. Dit kunnen foto's zijn die eerdere herinneringen oproepen, gedichten en aantekeningen die ik onderweg schrijf, uitzichten en kunstwerken die ik interpreteer. Het is binnen deze eerste fase van belang dat er tijdens het artistieke proces ruimte is voor reflectie: om een stap terug te zetten en te kijken naar wat er is bereikt (Suoranta et al., 2014, p.16). In dit proces probeer ik ruimte te maken voor mijn persoonlijke zintuiglijke ervaring, ik onderzoek via mijn neus, ogen, vingers maar ook via emoties. In de fase van het conceptuele werk kiest men in welke context en standpunt ze het artistieke proces willen plaatsen, dit kan gedaan worden via theorie (Suoranta et al., 2014, p.17). Ik kies er in mijn zoektocht voor om mijn artistieke opvattingen te plaatsen binnen het discours over het sublieme, het Antropoceen en klimaatverandering. Vervolgens bestudeer ik theorie die deze context versterken. Door de samenkomst van deze twee fases ontstaat er een zoektocht die de lezer volgt via taal en beeld, verbonden door artistiek proces en theorie.

Via deze methode hoop ik een bijdrage te leveren aan het veelal theoretisch bestudeerde begrip van het sublieme. Daarnaast is het mijn doel, een persoonlijke zintuiglijke draai te geven aan het onderwerp, zodat de lezer het niet alleen begrijpt, maar ook kan ervaren. Het is van belang om emoties te zien als zinvolle en krachtige toevoegingen in de discours over klimaatverandering.

Daarnaast zit er veel kracht in het uitwisselen van ervaringen rondom klimaatverandering aangezien het mensen de mogelijkheid geeft om hun gevoelens te delen (Cunsolo & Landman, 2017, pp.177-179). Ik hoop dat ik via mijn tekst, de lezer kan aanzetten om te reflecteren op hun eigen ervaringen.

Voor nu, nodig ik de lezer graag uit om zich te wijden in mijn zoektocht naar het sublieme, een zoektocht waarbij ik mezelf ruimte heb gegeven om te dwalen. Dat dwalen start in Zwitserland.

*Experience without theory is blind,
but theory without experience is mere
intellectual play.*

-Immanuel Kant

Via: (Regan, 2020)

Hoofdstuk 1: De sublieme huivering in de Zwitserse Alpen en filosofie.

In dit hoofdstuk poog ik een term te definiëren die mysterieus, ongrijpbaar en zeer subjectief is. Ik probeer troost te vinden in het feit dat wat ik probeer te definiëren een ervaring beschrijft die onuitsprekelijk is. Woorden schieten tekort, maar het woord dat voor deze term gebruikt wordt is “subliem”. Ondanks dat het sublieme een term is die in het affectieve genesteld is en moeilijk in woorden te vatten valt zijn er meerdere filosofen die een poging doen om een idee van het sublieme op papier te krijgen (West, 2015, 1:01). Ik zal deze bronnen combineren met eigen ervaringen om in dit hoofdstuk tot een samengevat geheel te komen van wat het sublieme is. Met dit basisbegrip van een ongrijpbare term, zal ik de lezer meenemen naar nieuwe connecties en inzichten over het onderwerp. Ik start graag bij mijn eigen ontmoeting met het sublieme. Het is 2021 en ik bevind me in de Zwitserse Alpen (Figuur 1,3,4).

Een onbewust begin van mijn zoektocht

Mijn verhaal begint bij een onderdompeling in de natuur: wandelend over een dunne bergkam. Tijdens de daling vanaf de ene berg, neemt een overweldigend gevoel mij mee naar de klim van de tweede, hogere berg. Ik was al drie dagen onderweg met mijn rugtas. Tijdens dit deel van mijn route zou ik de hoogste top bereiken van twee kilometer hoogte. Ik had nog nooit gehoord van een bergkam en had er zeker nog nooit op een gelopen. Terwijl mijn voeten grip proberen te vinden op losliggende stenen overvalt de gedachte me dat wanneer ik teveel naar links of rechts beweeg ik als kleine stip van de

gigantische berg af rol tot een dodelijke val, maar ondanks deze gedachte voel ik me meer in controle dan ooit.

Wat volgt is een klim van twee uur die bestaat uit intense vlaggen van een overrompelend gevoel dat tot een climax komt wanneer ik de top bereik. Constant tijdens de klim ben ik er van bewust hoe mijn enkels als kleine takjes deze gigantische berg moeten navigeren, geen enkel moment voel ik me volledig vast maar ik bevind me in een ritme dat mij omhoog helpt. Het is doodeng en tegelijkertijd meditatief. Ik ben me hyperbewust van mijn grootte, of eigenlijk van hoe klein in ben. Mijn zorgen en gedachten die normaliter wel eens groeien tot ze buiten mij rijken, lijken te krimpen tegenover de grote van deze berg. Ik kan het precieze gevoel moeilijk omschrijven. Als ik een poging moest doen zou ik benoemen hoe ik tot rust kom bij het idee dat ik zo klein ben, dat er veel meer dan mij is, maar dat mijn kwetsbaarheid en nietigheid tegelijkertijd beangstigend is. Het voelt als ogen die tot dit moment nog nooit zo opengesperd stonden, het voelt als een mond waarvan de tong op het puntje ligt om “wauw” uit te gapen, het voelt als trillende benen door angst maar ook een aanspanning van spieren. Het gevoel is overrompelend en in het moment weet ik niet wat me overkomt maar dat het me overkomt en dat ik leef.

Eenmaal terug in de stad, wanneer ik onderzoek wat dit gevoel was vind ik er het juiste woord voor, het was ‘het sublieme’.

Figuur 1: Kotten, F. Op de bergkam tussen bergtop Monte Bar en Gazzirola (2021).

Het sublieme

‘Het sublieme’ begint haar betekenis te krijgen in de zeventiende eeuw wanneer een Griekse tekst van een anonieme auteur die bekend stond als Longinus wordt vertaald. Longinus benoemt dat het sublieme in kunst een confrontatie met het dreigende en onbekende aangaat, het overrompelt de ratio van de toeschouwer (Morley, 2010, p.14). Ook John Dennis en Joseph Addison hebben invloed gehad op ons beeld van het sublieme. Beide documenteerde hun reis door de Alpen, ze waren niet op zoek naar het sublieme maar omschreven in hun dagboeken beide een ervaring die vrij exact op elkaar aansluiten (West, 2015, 16:54). Dennis omschrijft het ervaren van het landschap als een paradoxaal gevoel dat genot is vermengd met verschrikking en soms zelfs met wanhoop (Breiding, 2013; Madelein, 2011, p.49). Addison doet de beroemde uitspraak “The Alps fill the mind with an agreeable kind of horror!” (1721, p.157) .

De documentatie van deze reizen heeft verschillende filosofen aangezet een poging te doen om het sublieme te definiëren, waaronder Edmund Burke met zijn *Philosophical Enquiry into the origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757) (Madelein, 2011). Volgens Burke zijn ervaringen die de mens met het sublieme heeft van belang omdat het ons in zekere zin op onze plek zet. Het laat ons nietig, klein en onbelangrijk voelen (Burke, 2005). Een van Burke’s voorbeelden hiervan is een storm; de wind waait hard en trekt ons mee, de lucht is oneindig donker en de golven van een onwetend diepe zee zijn hoog... We voelen ons klein tegenover de gewelddadige natuur (Burke, 2005). Dit klinkt nu misschien als een onprettige ervaring, maar volgens Burke kon een sublieme ervaring

prettig zijn omdat het dingen voor de mens in perspectief zet. In vergelijking met de storm lijken de kleine irritaties van het dagelijks leven minder belangrijk, zo voelen we ons iets minder verward in de details van onze problemen (The School of Life, 2016). Sensaties die als ‘subliem’ worden beschreven, vinden vaak plaats in grootse en verbazingwekkende natuurlijke landschappen, zoals duizelingwekkende hoogten en uitbarstende vulkanen. Er ontstaat een mengeling van angst maar ook genot wanneer we oog in oog staan met deze uitzichten (Burke, 2005).

Burke vergelijkt, net zoals Immanuel Kant, het sublieme met het mooie. Waar het sublieme angstaanjagend is, is het mooie prettig en fijn. Het is als een vergelijking tussen een vulkaanuitbarsting of een veld vol bloemen (Burke, 2005). Kant maakt daarnaast ook een onderscheid tussen het mathematisch sublieme en het dynamisch sublieme in zijn invloedrijke tekst *Critique of Judgment* (1790) (Brady, 2018; Roncken, 2018). Het mathematisch sublieme kan worden omschreven als een sublieme huivering die voortkomt uit de grootsheid en oneindigheid van objecten (Kant, Veenbaas & Visser, 2021, p.140). Wanneer men naar de sterren tuurt lijkt de hemel oneindig door te gaan. We kunnen naar links of naar rechts kijken maar we zullen door middel van perceptie nooit kunnen definiëren waar het heelal eindigt (Brady, 2018). De kracht van ons bevattingvermogen kan ons echter wel een idee geven van oneindigheid, we kunnen ons er iets bij voorstellen en dit geeft ons een gevoel van genot (Kant et al., 2021, pp. 142-149). De oneindigheid die bij het mathematische sublieme ons perceptie overstijgt, maakt bij het dynamisch sublieme plaats voor overweldigende kracht.

Hierbij zijn het niet heelal uitzichten of oneindige zeeën die ons een sublieme ervaring geven, maar zijn het blikseminslagen, kliffen en stormen. Samengevat; objecten waarbij de natuurlijke kracht fysiek te ervaren is, kracht die zo sterk is dat we ons klein en overmeesterd voelen (Kant et al., 2021, p.153). Bij beide sublieme uitingen stelt Kant ter discussie of het object dat de sublieme huivering aanwakkert, of juist de menselijke gedachte subliem is (Brady, 2018, p.64).

Burke en Kant benoemen beide dat om een sublieme ervaring te hebben, het van belang is dat de toeschouwer zich in een veilige omgeving bevindt (Brady, 2018; Burke, 2005, p.93; Kant et al., 2021, p.162). Op het moment dat de kracht van natuur levensbedreigend is bevinden wij ons meer in een overleefmodus. Er moet dus een bepaalde afstand tussen het gevaar en de toeschouwer bestaan om het genot van het sublieme te ervaren. Een laatste, maar zeer belangrijke overeenkomst tussen Burke en Kant die ik graag benoem is wat zij schrijven over respect en adoratie. Het sublieme zorgt dus in zekere zin voor een gevoel dat deels te maken heeft met afschuw, angst en het gevoel overrompeld te worden. Deze emoties kunnen echter omslaan in een gevoel van respect en adoratie naar het object dat de sublieme reactie aanwakkert, Burke en Kant spreken hierbij vooral over natuurlijke objecten (Brady, 2018; Burke, 2005; Kant et al., 2021; Roncken, 2018).

Treden in de voetsporen van theorie

Wanneer ik reflecteer op mijn eigen ervaringen met het sublieme en de theorie kom ik op een aantal vondsten. Onbewust treed ik in de voetsporen van John Dennis en Joseph Addison, wanneer ik door de Zwitserse alpen wandel en daar tegen het sublieme aan loop. Ik was niet op zoek naar het sublieme, het overkwam me, in het moment kon ik het ook niet benoemen als subliem. Zoals Dennis en Addison hun dagboek erbij pakken om hun gevoel te vangen, pak ik mijn camera en spreek ik mezelf toe (Figuur 2). In het moment sta ik net op de top van de berg na een lange klim, hijgend vertel ik:

Tussen deze berg waar ik nu op sta en de berg daar is iets genaamd een bergkam. Dat is een soort kam tussen twee bergen en terwijl we er op liepen was het super smal omdat zoals je kan zien het best wel stijl is aan beide kanten... dus je loopt op dit paadje en [lacht] rechts is een soort van "de dood" en links ook. Ondanks dat dat zo spannend voelt voelde ik me ook gek genoeg heel erg in controle, meer in controle dan ik me de afgelopen tijd heb gevoeld.

Figuur 2. Kotten, F. *Bergtop Gazzirola, documentatie sublieme ervaring* (2021).

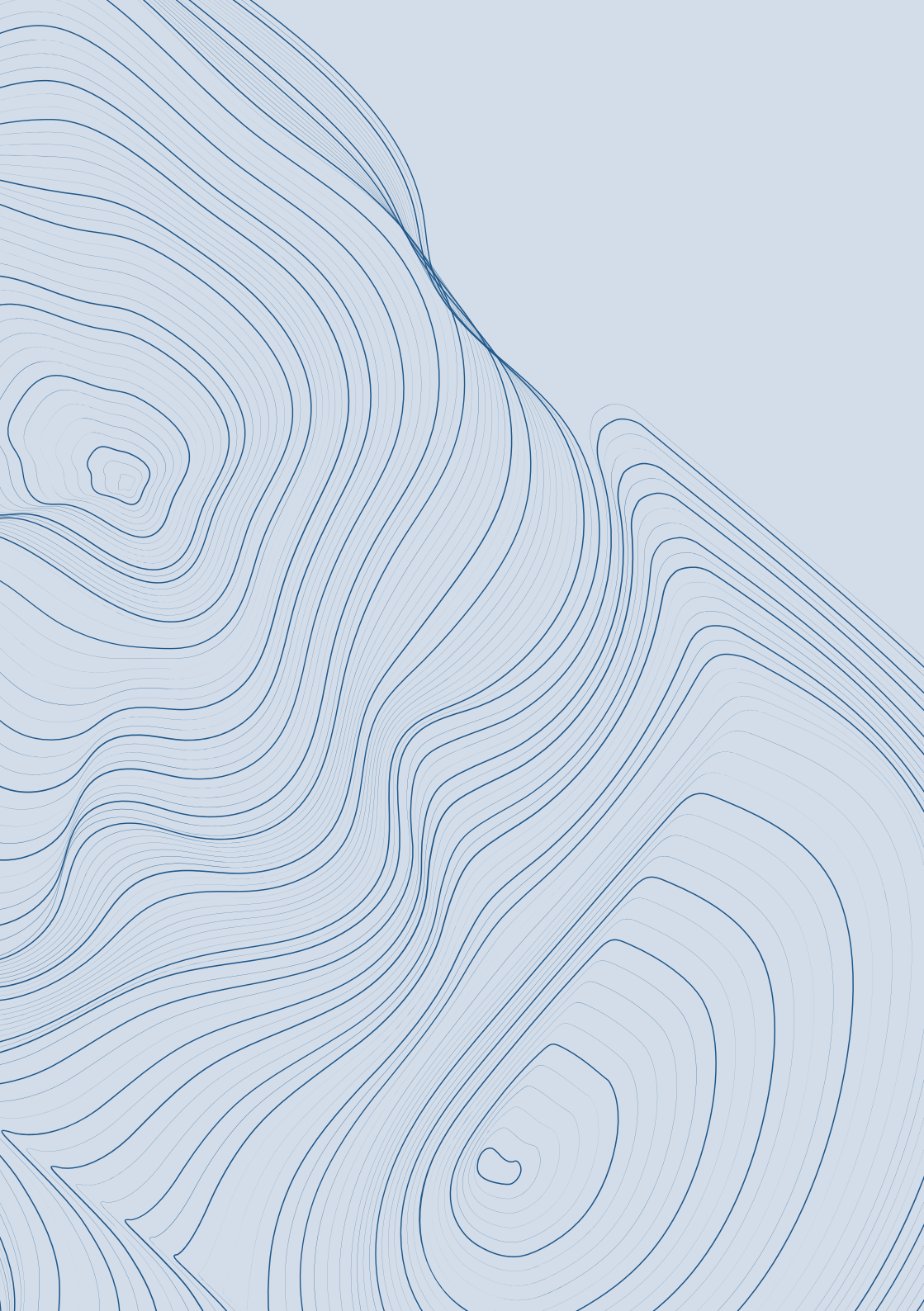
Burke en Kant zouden stellen dat het gekke gevoel van controle en daarmee genot dat ik ervoer voortkomt uit het feit dat ondanks dat ik deze onmetelijk krachtige natuur ervoer, terwijl ik, diep van binnen, wist dat ik geen gevaar liep (Burke, 2005; Kant et al., 2021; West, 2015, 20:50). Door niet direct in gevaar te zijn in een zeer gevaarlijke, krachtige natuurlijke omgeving voelde ik controle en daarmee genot. Wat dat betreft sluit het aan op de uitspraken die Kant doet over het sublieme: dat het genot voortkomt uit het feit dat wij als mens enigszins controle over natuur voelen. Deze controle zit hem in het feit dat we iets dat het bevattingsvermogen overstijgt (het sublieme) toch in zekere zin kunnen bevatten. Ondanks dit gevoel van controle staat het gevoel van nietigheid, dat Burke omschrijft, mij veel sterker bij. Eenmaal terug in mijn gecultiveerde omgeving ben ik de sublieme kracht van de Zwitserse Alpen gaan missen en bij gemis gaat men zoeken. Voor mij vindt deze zoektocht plaats in Amsterdam, ik vraag me af of ik weg van de Zwitserse wildernis ook een sublieme ervaring door natuur in de stad kan ervaren. Kans bestaat, dat dit echter een moeilijke zoektocht wordt in verband met een tegenwerker van het natuurlijke sublieme; het Antropoceen.

Figuur 3. Kotten, F. Halverwege bergtop Gazzirola (2021).

Figuur 4. Kotten, F. *Op de rand van berg Gazirola* (2021).

We are limited animals with unlimited horizons.

-Ernest Becker

Via: (Becker, 1975, p.153)

Hoofdstuk 2: Het Antropoceen en de start van mijn zoektocht naar het sublieme in gecultiveerde omgeving.

Waar bij het natuurlijke sublieme de natuur als krachtig en dominant wordt gezien en de mens als nietig, zijn de rollen omgedraaid in het Antropoceen. De koppeling tussen het sublieme en het Antropoceen heeft meer uitleg nodig. Ik zal in dit hoofdstuk een idee scheppen van wat het Antropoceen definieert en welke invloed dit tijdperk op het sublieme heeft. Ook zal hier mijn zoektocht naar het ervaren van het natuurlijke sublieme in Amsterdam beginnen.

Het Antropoceen

In de tijd van het Antropoceen oefent de mens zoveel invloed uit op de nieuwe aardlaag dat het rivaliseert met alle grote natuurlijke krachten (Jacobs, 2018, p.25; Van der Steen, 2020). Schrijver en socioloog Ruben Jacobs (2018) stelt dat er nog gediscussieerd wordt over het exacte begin van dit tijdperk, maar dat het Antropoceen ongeveer zal zijn begonnen na de industriële revolutie. Dat betekent dat het dus al zo'n twee eeuwen aan de gang is. Het vorige tijdperk genaamd het Holocene duurde meer dan 11.700 jaar. "Antropo" is Grieks voor mens en 'ceen' is de wetenschappelijke benaming voor een geologisch tijdvak (Jacobs, 2018, p.25; Ter Voorde, 2020). We leven dus letterlijk in het geologische tijdperk van de mens, de menselijke invloed op deze aardlaag zal voor altijd te zien blijven (Ter Voorde, 2020). Een afbeelding die het Antropoceen duidelijk verbeeld is een foto van amateurfotograaf Kristi McCluer (Figuur 5). De tijd van het Antropoceen is kenmerkend

voor onder andere klimaatverandering, een vermindering in biodiversiteit en een stormachtig habitat (Jacobs, 2018, p.25). Terwijl de wildernis in deze foto brandt door menselijke acties, is de mens met zichzelf bezig en onwetend voor de impact. Het gecultiveerde golfveld bloeit; het menselijke landschap bloeit, terwijl onze oorspronkelijke omgeving vergaat. De foto doet nadenken over onze verhouding tegenover natuur: de mens rivaliseert steeds meer om dominantie over de ongerepte natuur.

Figuur 5. McCluer, K. *Playing golf while America burns* (2017).

De noodzaak voor het sublieme in de gecultiveerde omgeving

Dat gecultiveerde golfveld, de gecultiveerde natuur, is de natuur van mijn dagelijkse omgeving in Amsterdam. Het natuurlijke sublieme in Zwitserland heeft mijn verhouding tegenover grootse natuur in perspectief gezet. Ik wil de herinnering in leven houden. Ik wil het sublieme in de stad tegen kunnen komen. Maar kan dat wel in deze omgeving?

De mens rivaliseert met de grootste krachten van de natuur. Wij zijn dominanter dan ooit (Jacobs, 2018). Juist vooral in de stad is dit duidelijk te zien. Ik kan me hier moeilijk nietig voelen zo ver van de wildernis. Maar wat als we juist in deze tijd en op deze locatie een sublieme ervaring nodig hebben om dit schadelijke gevoel van dominantie te doorbreken? Dan zou het waardevol zijn om deze ervaring in een stad te kunnen meemaken. Burke (2005) concludeert dat het sublieme een prettige ervaring kan zijn omdat het onze nietigheid belicht en we weer respect kunnen voelen voor het object dat dit gevoel in ons losmaakt. De mens heeft veel baat bij een de sublieme ervaring, bij verwondering, vooral in dit tijdperk van massale toe-eigening en overheersing van mensen over natuur (Brady, 2018, p.197). Dit maakt mijn zoektocht noodzakelijk. De ongerepte wildernis die ik, Dennis, Addison, Burke en Kant als subliem omschrijven is ver weg. Maar de noodzaak om het sublieme toch te ontmoeten in de stad komt al dichterbij. Met name omdat dit tegenwoordig de meest toegankelijke omgeving is voor het overgrote deel van de mensen (Deutsche Umwelthilfe, 2014, p.3). Brady (2018) benoemt dat de intensiteit van een sublieme ervaring onvergetelijk kan zijn, het kan een esthetische interesse in het

natuurlijke landschap oproepen die ons de behoefte geeft het te beschermen. Door het bijzondere gevoel van bewondering dat voortkomt uit het sublieme, hebben we een houding die kan leiden tot een morele neiging om de natuur te respecteren en onze plaats in relatie daarmee te erkennen. Het sublieme is dus niet alleen een fascinerende esthetische categorie, het is ook een ervaring met morele betekenis die ons door het zien van natuur die buiten de menselijke controle ligt, een gevoel van nederigheid en respect voor die natuur kan bijbrengen (pp. 200-206).

De bewuste start van mijn zoektocht

Het vinden van de natuurlijke sublieme wildernis in de stad begint bij een wandeling, en dan nog een, en nog een... Elk mogelijk moment houd ik mijn ogen open, voor meer, voor een diepere connectie, voor een flarden van wat ik in Zwitserland heb ervaren. Wanneer ik wandel over geconstrueerde natuur voel in de deining van mijn voet op stomp getrapt pad. Het zijn geen losliggende rotsblokken waar ik op navigeer, het is een pad dat al voor mij is gevormd. De natuur om mij heen maakt mij vreemd nostalgisch, natuurlijk denk ik na over het sublieme maar niet omdat ik oog in oog sta met een subliem, natuurlijk object. Ik denk na over het sublieme als een gemis. Nederland kent weinig grootse natuur, er wordt daarom gesteld dat het nodig is om een gecultiveerde omgeving weg te denken om je te kunnen focussen op een subliem onderdeel (Odijk, 2015, p.3). Dit is een zeer andere benadering dan hoe ik het sublieme ontmoeten in Zwitserland, daar waren geen extra denkstappen voor nodig, het overkwam me. Ik laat de doelloze wandelingen even voor wat het is. Vervolgens vind het sublieme mij op een onverwachts moment... lopend van mijn huis naar het station, in gedachte met heel iets anders overkomt mij het volgende:

De mist die de zon verdoezelde

*Lopend door een gecultiveerde omgeving, aangelegd park
onder mijn voeten, eis jij plots al mijn aandacht op.*

*Gigantisch en rond, laag aan de hemel, anders dan normaal,
hang jij gewichtloos.*

*Ik had je daar niet verwacht, het viel me op dat de mist van-
daag dik was, maar daarom maakte dit jouw aanwezigheid nog
verrassender.*

*Normaal gesproken maken wij geen direct oogcontact, van-
daag volg jij dreigend mijn beweging en herinner jij mij van het
feit dat ik klein ben en jij onbereikbaar ver weg maar alsnog
bepalend groot.*

Ik kan niet anders dan te stoppen met lopen

en te kijken naar de zon

en de mist die de zon verdoezelt.

Burke stelt dat de sublieme ervaring die ontstaat in natuur mede wordt verwerkt door verbazing. Hij omschrijft een verbaasde staat als een toestand waarin de gedachte zo in beslag genomen is door het natuurlijke object dat het niet redelijk kan nadenken maar wordt meegesleept met de onweerstaanbare kracht. Alle bewegingen van de gedachte zijn opgeschort, in plaats daarvan voelt men een zekere mate van ontzegging (Burke, 2005, p.122). De zon voelde dreigend, het zicht bracht me even van mijn stuk. Ik was verbaasd om direct de zon in te kunnen kijken, vooral in de stad kost het een aantal specifieke weersverschijnselen om zo'n effect te doen voorkomen: mist en felle zon (Figuur 6). Mijn gecultiveerde omgeving smelt weg en het enige waar ik naar kan kijken is de zon, hoe rond zij is. Daarnaast voelde de mist als een soort oneindigheid, die Kant als het mathematische sublieme zou omschrijven en Burke ook als sublieme bron benoemt (Burke, 2005, p.131; Kant et al., 2021). Mijn oog vind de grenzen van de mistige lucht niet, ik weet niet waar zicht begint en mist eindigt. Burke schrijft (2005):

Licht is op zichzelf iets zo algemeen dat het op de geest geen bijzondere indruk maakt, en iets dat geen sterke indruk maakt kan niet subliem zijn. Het licht van de zon dat onmiddellijk het oog binnenvalt, zodat de zintuigen worden overweldigd, is echter een heel groots idee. (p.132)

De zon is altijd bij ons, ook in de stad. Het feit dat deze ervaring zo contextgebonden is herinnert mij aan het feit hoe persoonlijk en fragiel een sublieme ervaring is. Ik heb meerdere keren naar de zon gekeken en enkel schoonheid gevoeld, geen ontzag of dreiging. De zon, de hemel en alle uitzichten die boven mijn gecultiveerde omgeving hangen, zich er niet in bevinden, geven mij het gevoel dat het sublieme soms om de hoek kan

zijn. Toch is dit minder vaak het geval dan wanneer ik me in de Zwitserse wildernis bevindt.

Ik merk bij veel ervaringen na mijn ontmoeting met de zon dat voor het ervaren van het sublieme in de stad meerdere denkstappen nodig zijn, en precies dit gegeven doet mij afvragen of ik die ervaringen dan nog wel subliem kan noemen. Burke (2005, p.112) stelt dat de grote macht van het sublieme namelijk niet door redelijk denken wordt veroorzaakt, maar dat het er aan voorafgaat. Als ik dus redelijk mijn stad weg denk en me richt op een detail, zoals andere bronnen adviseren, dan ben ik de mogelijkheid van het sublieme misschien al voorbij.

Het sublieme is niet iets dat je kan zoeken, het overkomt je. Na mijn ontmoeting met de zon, overkomt het mij niet nog een keer in de stad.

Ik zoek daarom bewust een klein natuurgebied op aan de rand van de stad. Tijdens deze wandeling merk ik op hoe verdwaald ik me voel op mijn zoektocht in de stad. Brady (2018), schrijft dat we ons via het sublieme weer als een deel van de natuur kunnen voelen en dat het onze positie als een deel van een groter geheel kan laten erkennen (pp. 201-202). Ik loop naar de waterkant en mijn voeten mixen met zand en water. Ik hoor niets anders dan een stille ruis en voel een gemis naar het deel uitmaken van een groter geheel. Misschien zit daar het pijnpunt: in de disruptie tussen mens en natuur. In het feit dat we ons niet zien als "deel van", maar als "uitzondering op". Hoe kan ik me weer opnieuw een deel van natuur voelen via het sublieme als ik het niet kan vinden in de stad? Als ik langere tijd stil sta in het zand en mijn voeten langzaam wegzakken komen de meerkoeten terug. Ik maak weer deel uit van hun omgeving, maar voel me verdwaald.

No tract of land is too small for the wilderness idea.

-Aldo Leopold

Via: (Deutsche Umwelthilfe, 2014, p.1)

Hoofdstuk 3: Kunst en het sublieme

Toen het sublieme in de Romantiek haar hoogtepunt in kunst en taal behaalde gingen mensen er op uit: de Zwitserse Alpen in om daar een sublieme ervaring op te wekken. Dit resulteerde in veel doden aangezien men zonder ervaring de wildernis betreden (Breiding, 2013; West, 2015, 23:37). Vaak zijn de opbrengsten mager. Het sublieme blijkt uit dit verhaal en mijn eigen ervaringen in de stad iets te zijn dat je niet zomaar kan zoeken. Het overkomt je of het overkomt je niet. Dit is geen goed nieuws voor mijn zoektocht naar het sublieme in gecultiveerde omgeving. Het vangen van het sublieme in de stad is lastig door haar persoonlijke, contextgebonden en ongrijpbare natuur. Maar als er een groep mensen in staat is om ongrijpbare, abstracte ervaringen te vangen dan zijn dit kunstenaars, en laat kunst nou net iets zijn dat eerder in een gecultiveerde omgeving te vinden is dan in de ongerepte natuur. Mijn zoektocht zet zich voort, deze keer niet op gecultiveerde paden maar in verschillende galeries en musea.

De twijfel rondom het sublieme en kunst

Zoals eerder benoemt zien veel bronnen de natuurlijke omgeving als de meest intense bron voor het sublieme. Kunst is uiteraard geconstrueerd en minder natuurlijk. Er wordt daarom ook wel gesteld dat een kunstwerk als een schilderij geen sublieme reactie kan opwekken. Uiteindelijk heeft de toeschouwer in een museum altijd de optie om zich weg te draaien van het kunstwerk en te vertrekken, het houdt hen minder in bedwang dan de wildernis (Bell, 2013). Onder andere betwijfelde Burke of schilderkunst het sublieme kon vastleggen, zo stelt hij in de

laatste paar zinnen van zijn *Enquiry* dat als er een kunstvorm is het sublieme in natuur kan vertegenwoordigen, het de kunst van woorden is (Burke, 2004, p.243). Schilderkunst, stelt hij, heeft weinig invloed op de hartstochten van het sublieme aangezien het enkel heldere, afgebakende voorstellingen zijn van ongerepte natuur (Burke, 2004, p.117-119). Kant stelt dat dat wat subliem is, oneindig en grenzeloos is en daardoor niet kan worden opgenomen door de zintuigen en verbeelding (Kant et al., 2021, pp. 142-145). Het kan niet in een zintuiglijke vorm worden gevat en daarmee sluit dat ook wat mogelijkheden voor de kunst (Brady, 2018, p.66). Ondanks deze standpunten daagden schilders als Joseph Wright of Derby zichzelf uit om de oerkracht op te roepen van het geologische fenomeen dat zij hadden waargenomen (Figuur 7) (Bell, 2013). Een beroemd voorbeeld hiervan is *Der Wanderer über dem Nebelmeer* van Caspar David Friedrich (Figuur 8). Dit schilderij wordt, ondanks de punten die tegen het vangen van het sublieme in kunst worden gesteld, gezien als de belichaming van het sublieme. Volgens Friedrich kon kunst als bemiddelaar tussen natuur en mens dienen en is de weerspiegeling van het sublieme via het werk van de mens toegankelijker (Nassar, 2014). Door deze toegankelijkheid, in weerspiegeling maar ook in het feit dat kunst toegankelijker is in de gecultiveerde omgeving, lijkt het mij waardevol om toch naar het sublieme in de kunst te kijken.

Figuur 7. Wright of Derby, J. *Vesuvius in Eruption, with a View over the Islands in the Bay of Naples* (1776–80).

Figuur 8. Friedrich, C. *Der Wanderer über dem Nebelmeer* (1817).

This too shall pass

De kunstenaars die ik op mijn zoektocht tegenkom gaan op een andere manier aan de slag met het vangen van de wildernis. Rein Kooyman gebruikt geen penseel als bewapening, maar plaatst een stuk wildernis in een gecultiveerde omgeving om daarmee een punt te maken.

Terwijl ik in de meest gecultiveerde omgeving sta, zit ik met mijn hoofd in de bergen. Voor het kunstwerk *This too shall pass* heeft Kooyman 3000 kg stenen uit de Franse Alpen verplaatst naar een kleine expositieruimte in Amsterdam, te voet maar ook met de auto (Indebt studio [@indebt], 2021). De wanden zijn gevuld met grote rotsblokken, de atmosfeer voelt vochtig en het ruikt naar wat ik me kan herinneren als wildernis (Figuur 9). Ik sluit mijn ogen en stel mezelf de vraag: *is dit kunstwerk dan subliem?* Bijna automatisch denk ik: *nee, maar het brengt me wel terug naar de bergkam.*

En die gedachte lijkt misschien simpel, maar van het moment dat het mijn hoofd binnendringt klikt er iets en begin ik vluchtig te schrijven. Kant en Burke stellen beide dat kunst niet dezelfde sublieme reactie kan opleveren dan de ongerepte natuur (Brady, 2018 p.66, Burke, 2005 p.243, Kant et al., 2021).

Maar wat als de kunst niet subliem hoeft te zijn om ons weer te doen denken aan de grootsheid van de natuur? Wat als, de kunst een middel kan zijn dat ons onze sublieme ervaringen in ongerepte natuur doet herinneren? Dat is wat ik ervoer, bij *This too shall pass*. Ik was, ondanks mijn gecultiveerde omgeving, in gedachte weer terug op de bergkam, ik herinnerde me weer hoe het rook, hoe de losse stenen onder mijn voeten voelde.

Ik herinner me een uitspraak die ik deed: *Wat knap dat we hier op onze eigen benen zijn gekomen, dat we hebben gedacht; hier breng ik mijn fysieke vorm naartoe.* De herinnering aan de Alpen die ik via dit kunstwerk ervoer, bracht me terug naar een gedachte die aansluit op vele definities van het sublieme. Zo ver terug als Longinus, stellen verschillende filosofen als Kant dat het sublieme deels prettig voelt omdat het ons een gevoel geeft van onze eigen kracht (Brady, 2018, p.44). Ondanks mijn kleinheid, is mijn gedachte en verbeeldingskracht sterk genoeg om me een gigantische berg op te helpen.

Figuur 9. Kooyman, R. *This Too Shall Pass* (2021).

Paraná de las Palmas

Een ander kunstwerk dat me doet nadenken over mijn eigen kracht is het werk van Alexandra Kehayoglou. Echter voel ik bij haar werk een hint van ongemak. Zij brengt de toeschouwer in verbinding met verdwijnende landschappen door in de vorm van grootse tapijten gebieden te weergeven die bedreigd worden (Figuur 10). Ze toont de stukken natuur in hun onge-repte, pure vorm voorafgaand aan menselijke ingrepen en nodigt vervolgens de toeschouwer uit om het werk te betreden (Kunsthall KAdE, 2022). Mijn voeten verlaten mijn warme schoenen en raken de koude museum vloer, stap voor stap richting het gereconstrueerd landschap van Kehayoglou. Met mijn 1 meter 80 sta ik tegenover het gigantische werk dat met 12 meter boven mij uittorent. Wanneer ik het werk betreed zet ik onbewust mijn eerste stap op de platte rivier die niet bekleed is met bloeiende vegetatie. Voet voor voet loop ik door het werk, over de platte rivier, bijna bang om iets te raken. Ik ben me hyperbewust van mijn grote en kracht tegenover de fijn getufte planten onder mijn voet. Ik noem ze planten, maar eigenlijk is het wol, verwerkt door een mens. Het is even gecultiveerd als de stad waar ik geen sublieme ervaring in vind en toch voelt dit kunstwerk anders. Er zit een bepaalde waarde in kunst die de natuur voelbaar maakt.

Op het moment ben ik niet bezig met hoe gecultiveerd dit kunstwerk is en hoe paradoxaal het is dat ik via iets zo gemaakt en onnatuurlijk, de natuur beleef. Ik ben bezig met een andere gedachte, de gedachte dat ik in dit kunstwerk, op dit aardse tapijt, de meest krachtige invloed heb. Wanneer ik wel op de vegetatie stap drukt mijn gewicht ze plat, ik oefen invloed uit

op dit landschap, beschadig het, na mijn voetsporen is het niet meer ongerept maar beïnvloedt en wat me beangstigd is het feit dat deze verhouding niet ver weg is van de realiteit. Om terug te komen op een eerder punt, is dit waarom ik pleit voor de sublieme ervaring; deze houding tegenover natuur moet veranderen. Ik snak om me weer nietig te kunnen voelen, deel van iets groters, zoals op de bergkam in Zwitserland.

Figuur 10. Kehayoglou, A. *Paraná de las Palmas* (2021).

Figuur 11. Kotten, F. *Fleur* in installatie van Alexandra Kehayoglou foto 2 (2022).

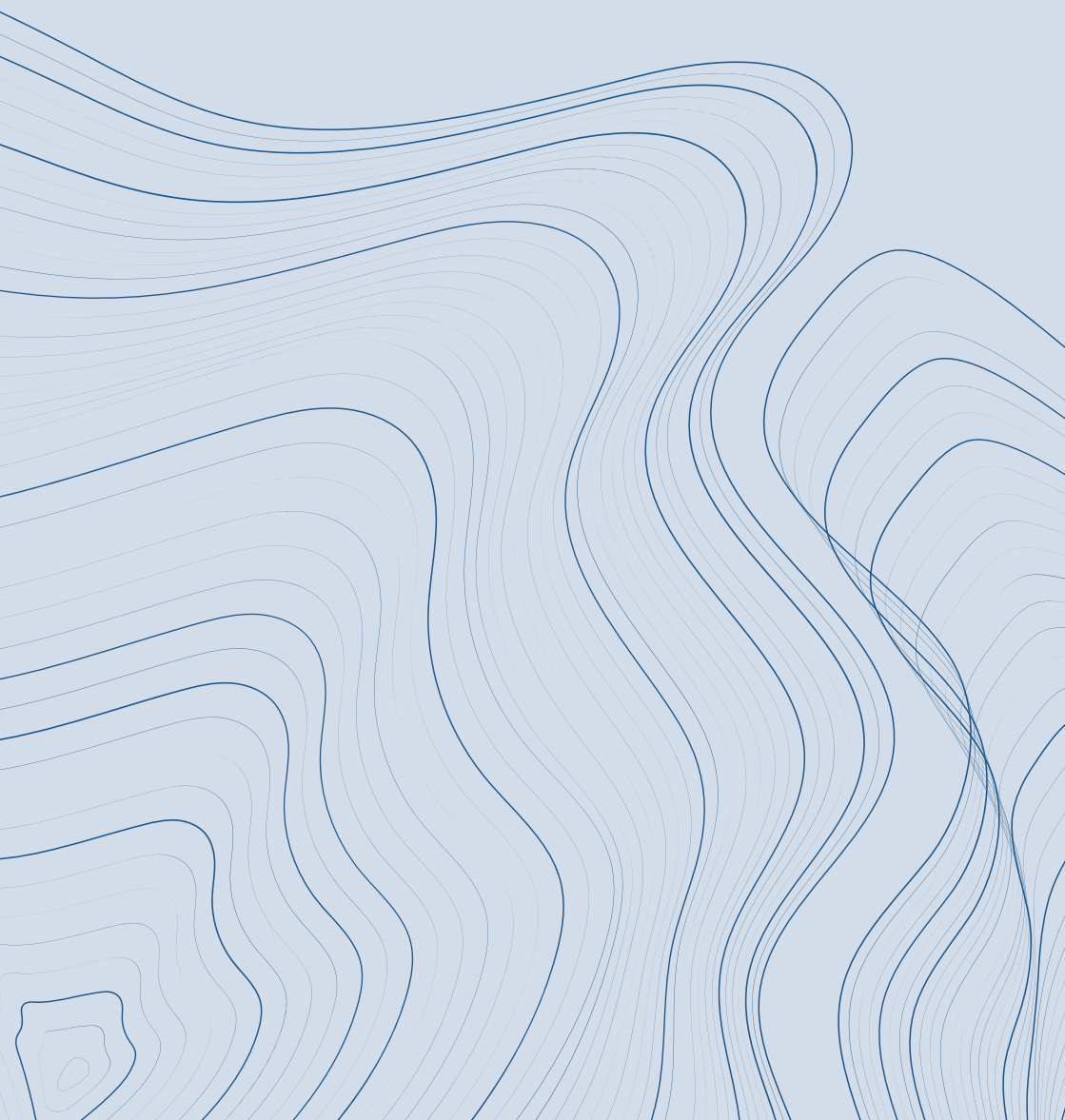
Figuur 12. Kotten, F. *Fleur* in installatie van Alexandra Kehayoglou (2022).

Flarden van het sublieme

Ondanks dat het betreden van *Paraná de las Palmas* gemaakt door Kehayoglou met enig ongemak verliep, zit ik uiteindelijk op het kleed, zoals ik in de installatie van Kooyman ging zitten (Figuur 11,12). Ik zal niet stellen dat de kunstwerken zelf subliem zijn. Zoals ik eerder opmerkte, zijn er in de theorie veel twijfels rondom het vangen van het sublieme in een kunstwerk. Wat door mijn ervaringen echter wel duidelijk is geworden is het feit dat de kunstwerken flarden van het sublieme tonen; hints die me doen denken aan de lading van de term. Voor het eerst sinds Zwitserland en sinds mijn ontmoeting met de zon, merk ik weer flarden van het sublieme op in mijn gecultiveerde omgeving. De kunstwerken dienen als herinnerings-tools die ervoor zorgen dat mijn ervaring op de bergkam niet alleen bij die ervaring blijft. Ze hebben me de mogelijkheid gegeven om via hun geconstrueerde aard, weer opnieuw na te denken over mijn houding tegenover natuur, over het sublieme.

Een geconstrueerd object, ver weg van natuur, doet mij toch denken aan die verwegge landschappen. Het doet me meer denken aan natuur dan aangelegde, gecultiveerde parken in Amsterdam dat doen, hoewel die in zekere zin nog steeds natuur zijn. Hier gebeurt iets vreemds. Kunst heeft dus een manier om dingen voelbaar te maken. In dat vermogen zit een bepaald soort overheersing. Zoals ik eerder benoemde stelt Kant dat het genot wat de mens ervaart bij het sublieme voortkomt uit het feit dat we ons dingen die het bevattingsvermogen overstijgen toch voor kunnen stellen (Kant et al., 2021 p.161).

De kunstenaars in kwestie voor mijn onderzoek hebben dus ergens controle over de sublieme wildernis die ze weergeven, ze kunnen er iets over maken en daarmee een voorstelling geven. Het is in dit geval echter geen schadelijke controle, het is een controle die via een activistische toon bevorderend kan zijn voor het sublieme.

De natuur, lang beschouwd als statisch decor van de voorstelling 'Mens', vormt in het Antropoceen niet langer de stabiele achtergrond van ons doen en laten. Zij begint actief en fanatiek mee te spelen.

-Ruben Jacobs

Via: (Jacobs, 2018, p.28).

Concluderend

Deze zoektocht begon bij een onverwachte ervaring in Zwitserland. Dit was een dusdanig impactvol dat ik sindsdien een drang heb gevoeld om deze ervaring te delen. Het voelde alsof ik tegen iets belangrijks was aangelopen: het sublieme. Ik wilde zoeken naar een wijze om het sublieme toegankelijk te maken aangezien ik zo overtuigd was, en ben, van het belang van de ervaring. Als het mogelijk zou zijn om het sublieme te ervaren in de voor veel mensen meest toegankelijke omgeving: het gecultiveerde, dan zou het sublieme ons wellicht een betere houding tot natuur kunnen aanleren. Een houding van nietigheid en respect, die tegen ons schadelijke gevoel van dominantie in gaat dat het Antropoceen definieert.

Ik ben begonnen met dit onderzoek door mijn ervaring in Zwitserland aan de hand van de theorie van Burke, Kant, Addison en Dennis te bestuderen. Via deze weg creëerde ik een theoretische context voor mijn ervaring en kon ik beter begrijpen wat de ervaring was waar ik nou precies naar zocht. Vervolgens start de artistieke zoektocht naar het hervinden van mijn nietigheid tegenover natuur via het sublieme in de gecultiveerde omgeving van het Antropoceen.

Al snel werd duidelijk dat op het moment dat je naar het sublieme zoekt, je het niet vindt. Het is als zoeken naar een mythe: alles wat je tegenkomt op die zoektocht kan als bewijs dienen voor het bestaan van deze mythe. Maar als je echt kritisch reflecteert, weet je dat je dat bewijs misschien alleen vond omdat je zo graag wilde dat het er was.

Het vinden van het sublieme is zo contextgebonden en zeldzaam als mist in combinatie met felle zon. Naast een lichte sublieme huivering voelde ik, bij mijn confrontatie met de zon, vooral een overrompelend gemis. Gemis naar de ervaring die volgens Burke de kleinheid van mijn zijn in perspectief kan zetten.

Ondanks dit gemis herinner ik mezelf aan het feit dat ik me had voorgenomen om op deze zoektocht te dwalen. Dwalen kan zorgen voor een dwaalspoor. Maar juist op het moment dat ik denk echt verdwaalt te zijn vind ik een nieuw inzicht in musea, een juist gecontroleerde en gevormde plek. Het was geen mathematisch sublieme zee of een dynamisch sublieme rotswand, het waren twee kunstwerken die mij een nieuw inzicht gaven. De kunstwerken van Kooyman en Kehayoglou fungeren als herinnerings-tool, als een raam waar ik doorheen kijk, naar het sublieme. De les die het sublieme mij leert reikt namelijk verder uit dan de ervaring zelf, het kan via sublieme flarden in kunst gevangen worden.

Kooyman brengt mij op zintuiglijke wijze terug naar de bergkam, door onderdelen uit de wildernis in een gecultiveerde omgeving te plaatsen. De geur, luchtvochtigheid, het gevoel van staan op losse stenen, brengen mij allemaal terug naar de sublieme ervaring die deze zoektocht starten. Kehayoglou laat mij over haar aardse tapijt van wildernis lopen en toont daarmee letterlijk hoe dominant ik ben. Ze laat me reflecteren op de schadelijke invloed die de mens kan hebben op een landschap.

Door de natuur te plaatsen en na te bootsen tonen de kunstenaars een bepaald soort controle over de natuur, maar dit is geen schadelijke controle zoals we die in het Antropoceen gewend zijn. Waar de sublieme ervaring mij een gevoel van nietigheid tegenover het geheel van de natuur aanleert, doen deze twee kunstwerken mij ook weer nadenken over mijn houding tegenover de natuur. Ze leren mij deze les via sublieme flarden, ondanks dat die wildernis die dat zo overtuigend kan doen zo ver weg is. Naast dat wij als mens schadelijke controle hebben, bestaat er dus ook een soort controle die bevorderend kan zijn voor het ervaren van het sublieme in de stad. Dit alles, doordat kunst het vermogen heeft deze onderwerpen voelbaar te maken. Data en tabellen over stijgende waterniveaus hebben in mindere mate effect op ons, aangezien ze abstract en ongrijpbaar zijn. Om klimaatverandering voelbaar te maken hebben we kunst nodig, kunst die sublieme flarden bevat. Met deze conclusie beantwoord ik de vraag:

Hoe kunnen we in de gecultiveerde omgeving van het Antropoceen door middel van het sublieme onze nietigheid in relatie tot natuur hervinden?

Uiteindelijk zijn de bevindingen waarmee ik poog mijn hoofdvraag te beantwoorden klein. Op een manier zijn ze zelfs nietig aan de grootse omvang van het sublieme, klimaatverandering en het Antropoceen. Er zullen meerdere kunstwerken zijn die flarden van het sublieme bevatten, niet alleen de twee werken die ik op mijn zoektocht ben tegengekomen. Uiteindelijk is het sublieme, flarden of niet, een contextgebonden en ongrijpbare ervaring. Maakt dit mijn onderzoek dan valide? Dit onderwerp is grootser dan wat ik via mijn ervaringen in deze zoektocht op

papier kan zetten. Ik zie dit echter niet als een falen, maar als een kracht. Door mij klein en nietig te verhouden tot onderwerpen rondom klimaatproblematiek heb ik ruimte gegeven aan mijn zintuiglijke ervaring. Deze ruimte zou wanneer ik het onderwerp grootser had getrokken besteed worden aan cijfers, tabellen en objectieve kennis. Kennis die we nodig hebben om de klimaatverandering te keren, maar ook kennis die de klimaatverandering niet voelbaar zal maken. De filosofen, schrijvers en wetenschappers die mij in de theoretische afbakening van mijn onderzoek hebben geïnspireerd noemde het keer op keer: onze houding moet veranderd worden. Ik heb in mijn zoektocht gepleit dat dit kan via de les van het sublieme en dat kunst het vermogen heeft om via sublieme flarden klimaatverandering voelbaar te maken, ook in een gecultiveerde omgeving.

Aangezien dit een persoonlijke zoektocht is, onderbouwd met theorie, wil ik de lezer graag achterlaten met een uitnodiging in plaats van een antwoord. Ondanks dat ik concludeer dat het vinden van het sublieme erg moeilijk is wanneer je bewust zoekt, wil ik de lezer uitnodigen om zich toch open te zetten voor dit soort ervaringen. Om via hun zintuigen na te denken over hun verhouding tot de andere natuur. Ik geloof door de opbrengst van mijn zoektocht dat door je open te stellen naar het bevragen van je houding in een geheel, je sneller tegen sublieme flarden aan zal lopen. Het is tijd dat we via het ervaren van het geheel waar we deel van uitmaken, onze schadelijke dominantie doorbreken. Het nieuwe tijdperk van het Antropoceen is nog maar kort aangebroken. We kunnen, net zoals dat we definiëren welke rol het sublieme tegenwoordig inneemt, nog zelf bepalen welke controle het tijdperk definieert: schadelijk of bevorderend tegenover het natuurlijke geheel.

*Mijn zoektocht komt tot een einde. Ik fiets door Amsterdam
West tegen het Rembrandtpark aan. Een zee van groen die het
beton doet wegsmelten.*

Niet subliem, maar ook natuur.

Geen wildernis, maar wel levend.

Wel gevormd door de mens, maar ergens ook natuurlijk.

Literatuurlijst

- Addison, J. (1721). *Remarks on several parts of Italy , &c in the years 1701, 1702, 1703. The Tatler. By Isaac Bickerstaffe, esq. The Spectator, no. 1–89.* Londen, Verenigd Koninkrijk: Jacob Tonson.
- Becker, E. (1975). *Escape from Evil.* Amsterdam, Nederland: Amsterdam University Press.
- Bell, J. (2013, 1 januari). *Julian Bell, “Contemporary Art and the Sublime” (The Art of the Sublime) | Tate.* TATE. Geraadpleegd op 7 maart 2022, van <https://www.tate.org.uk/art/research-publications/the-sublime/julian-bell-contemporary-art-and-the-sublime-r1108499>
- Brady, E. (2018). *The Sublime in Modern Philosophy: Aesthetics, Ethics, and Nature.* Cambridge, Verenigd Koninkrijk: Cambridge University Press.
- Breiding, R. J. (2013). *Swiss Made* (1ste editie). Londen, Verenigd Koninkrijk: Profile Books.
- Burke, E. (2005). *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze ideeën over het sublieme en schone* (1ste editie). Groningen, Nederland: Historische Uitgeverij.
- Cunsolo, A., & Landman, K. (2017). *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss and Grief* (1ste editie). Quebec, Canada: McGill-Queen’s University Press.
- Deutsche Umwelthilfe. (2014, juli). *A new relationship between city and wilderness. A case for wilder urban nature.* duh.de. Geraadpleegd op 21 maart 2022, van https://www.duh.de/fileadmin/user_upload/download/Projektinformation/Kommunaler_Umweltschutz/Wild_Cities/A-case-for-wilder-urban-nature.pdf
- Harris, B., Zucker, S. [Khan Academy]. (2012, april). *Friedrich, Monk by the Sea* [Video]. Khan Academy. <https://www.khanacademy.org/humanities/becoming-modern/romanticism/romanticism-in-germany/v/caspar-david-friedrich-monk-by-the-sea-1808-or-1810>
- Indebt studio [@indebt]. (2021, 3 december). *An installation by Rein Kooyman about the pursuit of inner peace and a physical extension of his series ‘This Too* [Instagram post]. Instagram. <https://www.instagram.com/p/CXBE6TPoNKu/>
- Jacobs, R. (2018). *Artonauten. Op expeditie in het Antropoceen.* Rotterdam, Nederland: V2_Publishing.

Kant, I., Veenbaas, J., & Visser, W. (2021). *Kritiek van het oordeelsvermogen*. Amsterdam, Nederland: Boom.

Kunsthall KAdE. (2022). *Schurend Paradijs*. Geraadpleegd op 11 maart 2022, van <https://www.kunsthalkade.nl/nl/tentoonstellingen/schurend-paradijs>

Llewellyn, N., & Riding, C. (2013, 1 januari). *What is the sublime? (The Art of the Sublime)* | Tate. Tate. Geraadpleegd op 4 april 2022, van <https://www.tate.org.uk/art/research-publications/the-sublime/what-is-the-sublime-r1109449>

Madelein, C. (2011). *Juigchen in den adel der menschelijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden (1770–1830)*. doi: 10.26530/OAPEN_407366

Meijer, E. (2021). *Lieve zwamvlok*. Writers unlimited. Geraadpleegd op 15 april 2022, van <https://www.writersunlimited.nl/winter-nachten/documenten/20210422161510.pdf>

Morley, S. (2010). *The Sublime*. Londen, Verenigd Koninkrijk: Whitechapel Gallery.

Nassar, D. (2014). *The Relevance of Romanticism: Essays on German Romantic Philosophy* (1ste editie). doi: 10.1093/acprof:oso/9780199976201.003.0011

Nye, D. E. (2022). *Seven Sublimes*. Cambridge, MA: MIT.

Odijk, E. (2015). *Verborgten landschap: Op zoek naar het sublieme*. Stichting Verborgten Landschap. Geraadpleegd op 15 april 2022, van: <http://www.verborgtenlandschap.nl/projecten/verkenners-cahiers/cahier-erik-odijk/>

Regan, L. (2020). *Quotes by Immanuel Kant*. Independently Published.

Roncken, P. A. (2018). *Shades of Sublime*. Wageningen, Nederland: Wageningen University.

Suoranta, J., Vadén, T., & Hannula, M. (2014, 2 februari). *Artistic Research Methodology. Narrative, Power and the Public*. ResearchGate. Geraadpleegd op 5 april 2022, van https://www.researchgate.net/publication/272295724_Artistic_Research_Methodology_Narrative_Power_and_the_Public

Ter Voorde, M. (2020, 10 januari). *Bekijk: Tijdperk van de Mens komt steeds dichterbij*. NEMOKennislink. Geraadpleegd op 4 maart 2022, van <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/tijdperk-van-de-mens-komt-steeds-dichterbij/>

The School of Life. (2016, 22 januari). *Burke on: The Sublime* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=BvzG_p_sdOQ

Trijsburg, A., & Hulshof, L. (2021, 16 september). *Klimaatverandering moet geen cursus zijn op een academie waar alleen op dat moment aandacht voor is*. Mister Motley. Geraadpleegd op 4 april 2022, van <https://www.mistermotley.nl/klimaatverandering-moet-geen-cursus-zijn-op-een-academie-waar-alleen-op-dat/>

Twaalfhoven, M. (2020). *Het is aan ons. Waarom we de kunstenaar in onszelf nodig hebben om de wereld te redden*. Amsterdam, Nederland: Atlas Contact.

Van der Steen, L. (2020). *De kunst als sloophamer: opnieuw leren luisteren in het Antropoceen*. Fontys Hogeschool voor de Kunsten. <https://www.mistermotley.nl/de-kunst-als-sloophamer-opnieuw-leren-luisteren-het-antropoceen/>

West, S. (Host). (2015, juni). Kant pt. 5 - *The Sublime* (Nr. 60) [Podcastaflevering]. In *Philosophize This!*. Spotify. Geraadpleegd op 14 Februari 2022 van <https://open.spotify.com/episode/5EVOINCnj7THiCIAkmTaMq?si=27cd79b81f3649b3>

Figuren

Figuur 1: Kotten, F. (2021). *Op de bergkam tussen bergtop Monte Bar en Gazzirola* [foto]. Zwitserland. Geraadpleegd op 15 april 2022.

Figuur 2: Kotten, F. (2021). *Bergtop Gazzirola, documentatie sublieme ervaring* [video]. Zwitserland. Geraadpleegd op 15 april 2022.

Figuur 3: Kotten, F. (2021). *Halverwege bergtop Gazzirola* [foto]. Zwitserland. Geraadpleegd op 15 april 2022.

Figuur 4: Kotten, F. (2021). *Op de rand van berg Gazzirola* [foto]. Zwitserland. Geraadpleegd op 15 april 2022.

Figuur 5: McCluer, K. (2017). *Playing golf while America burns* [foto]. The Guardian. Geraadpleegd op 15 april 2022, van <https://www.theguardian.com/artanddesign/2017/sep/27/kristi-mccluers-best-photograph-playing-golf-while-america-burns-oregon-fire-interview>

Figuur 6: Kotten, F. (2021). *De mist die de zon verdoezelde* [foto]. Amsterdam. Geraadpleegd op 15 april 2022.

Figuur 7: Wright of Derby, J. (1776–80). *Vesuvius in Eruption, with a View over the Islands in the Bay of Naples* [Schilderij]. Tate Britain, Londen. Geraadpleegd op 15 april 2022, van <https://www.tate.org.uk/art/research-publications/the-sublime/julian-bell-contemporary-art-and-the-sublime-r1108499>

Figuur 8: Friedrich, C. (1817). *Der Wanderer über dem Nebelmeer* [Schilderij]. Hamburger Kunsthalle, Hamburg. Geraadpleegd op 15 april 2022, van <https://www.hamburger-kunsthalle.de/sammlung-online/caspar-david-friedrich/wanderer-ueber-dem-nebelmeer>

Figuur 9: Kooyman, R. (2021). *This Too Shall Pass* [Installatie kunstwerk]. Indebt studio, Amsterdam. Geraadpleegd op 15 april 2022, van <https://www.instagram.com/p/CYBS5c8IpbU/>

Figuur 10: Kehayoglou, A. (2021). *Paraná de las Palmas* [Tapijt]. Kade museum, Amersfoort. Geraadpleegd op 15 april 2022, van <https://www.trouw.nl/cultuur-media/het-paradijs-is-in-de-praktijk-rommeli-ger-viezer-en-minder-perfect~b33bf65f/>

Figuur 11: Kotten, F. (2022). *Fleur in installatie van Alexandra Kehayoglou foto 2* [foto]. Kade museum, Amersfoort. Geraadpleegd op 15 april 2022.

Figuur 12. Kotten, F. *Fleur in installatie van Alexandra Kehayoglou* (2022).